

Рима РимарчукНавчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”кандидат юридичних наук, доцент
кафедри цивільного права та процесу
rimma2@ukr.net

ПОНЯТТЯ СУБСИДАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ІСТОРИЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

© Римарчук Р., 2017

Субсидіарна відповідальність належить до низки зобов'язань, ускладнених множинністю осіб, поряд з частковою і солідарною відповідальністю. Незважаючи на наявність у цивілістичній літературі думки про відсутність множинності в субсидіарних зобов'язаннях така позиція видається неспроможною, в силу неможливості відірвати зобов'язання основного боржника від зобов'язання субсидіарного.

Тож субсидіарна відповідальність – це обов'язок зазнати негативних наслідків суб'єктом права (фізична, юридична особа чи держава), який виникає внаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язань чи порушення приписів закону не ним безпосередньо, а іншим суб'єктом, який із порушником перебуває у різних правових зв'язках.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність; субсидіарна відповідальність; субсидіарні зобов'язання; кредитор; боржник; правопорушення.

Рима Римарчук

ПОНЯТИЕ СУБСИДАРНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

Субсидиарная ответственность занимает место в ряду обязательств, осложненных множественностью лиц, наряду с частичной и солидарной ответственностью. Несмотря на наличие в цивилистической литературе точки зрения об отсутствии множественности в субсидиарных обязательствах такая позиция представляется несостоятельной, в силу невозможности оторвать обязательства основного должника от обязательства субсидиарного.

Следовательно субсидиарная ответственность это обязанность претерпеть негативные последствия субъектом права (физическое, юридическое лицо или государство), которая возникает вследствие неисполнения или ненадлежащего исполнения обязательств или нарушение предписаний закона не им непосредственно, а другим субъектом, который с нарушителем находится в различных правовых связях.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность; субсидиарная ответственность; субсидиарные обязательства; кредитор; должник; правонарушение.

ON THE NOTION OF SUBSIDIARY LIABILITY: HISTORICALLY LEGAL ASPECT

Subsidiary liability lies in place within the obligations that are complicated with the numerosity of individuals, it lies in place together with a partial and solidary liability. Despite the fact there exist a range of thoughts in a science of civil law on the absence of subsidiary liability, such an idea seems to be an absurd as to the fact it unables to separate liability of a major debtor from liability of a subsidiary one.

Consequently, subsidiary liability is an obligation to bear negative subsequent effects by the subject of law, meaning legal or natural person, or a state, that arise from a non-fulfillment or improper fulfillment of obligations, or violation of law not by the mentioned subject directly, but by an another subject, that stays in different legal relations with an offender.

Key words: civil liability; subsidiary liability; subsidiary obligations; creditor; debtor; violation of law.

Постановка проблеми. На проблеми юридичної та зокрема цивільно-правової відповідальності звернуто багато уваги, оскільки саме вона є одним із засобів забезпечення законності та правопорядку в суспільстві. Особливістю цивільно-правової відповідальності в сучасний період є посилення її компенсаційної функції порівняно з її репресивною функцією. Одна з головних функцій субсидіарної відповідальності – запобігання значних втрат контрагентів юридичної особи за несприятливого фінансового стану організації внаслідок дій його власників, учасників та інших осіб.

Аналіз дослідження проблеми. Досліджували поняття відповідальності за радянських часів такі цивілісти: О. С. Іоффе, М. С. Малейн, Г. К. Матвеев, В. О. Тархов та ін. Сьогодні це питання вивчають такі вчені: І. С. Канзафарова, В. В. Луць, В. Д. Примак та ін.

У науковій літературі досліджували деякі аспекти юридичної відповідальності загалом, субсидіарної юридичної відповідальності та окремі її аспекти такі учені: Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинський, С. Н. Братусь, Е. Ф. Демський, П. М. Курис, А. І. Петелін, М. Д. Шіндяпіна, О. Є. Богданова, Є. П. Прус, Я. М. Жукорська, С. С. Андрейченко та ін.

Мета дослідження. Субсидіарна відповідальність – це вид цивільно-правової відповідальності, яка настає у випадках невиконання або неналежного виконання зобов'язань основним боржником внаслідок його відмови, відсутності або недостатності у нього для цього майна та за якої обов'язок щодо виконання такого зобов'язання (повністю або у певній частині) покладається на субсидіарного (додаткового) боржника. Ця проблематика досліджена в історичному аспекті, також розглянуто види субсидіарної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Інститут додаткової (субсидіарної) відповідальності з'явився ще в римському праві.

Так, візантійський імператор Юстиніан I встановив пільгу – *beneficium excussionis*, яка дозволяла *fideiussor*'у вимагати першочергового встановлення і приведення до виконання процесу проти основного боржника. Тільки потім, в разі неможливості повного задоволення кредитора за його рахунок, вимога могла бути звернена до особи, яка несе субсидіарну відповідальність –

поручителя [1, с. 135]. Подібно діяло *fideiussio indemnitas*. Так називалась обмова *fideiussor*'а, яка першочергово заявляла про готовність нести відповідальність тільки в разі невиконання обов'язку основним боржником [3, с. 23].

Так, Е. Е. Богданова вважає, що “коріння субсидіарної відповідальності в деліктних правовідносинах виявляються ... в ноксальній відповідальності за римським цивільним правом”. Вона висуває припущення про те, що “в ноксальній відповідальності господаря за шкоду, заподіяну сином або дочкою, пізніше з'явилася субсидіарна відповідальність батьків за шкоду, заподіяну їх неповнолітніми дітьми” [4, с. 14].

У найзагальніших рисах дослідники римського права під ноксальною відповідальністю розуміють зобов'язання, що виникає між володарем влади над підвладним, рабом або твариною, з одного боку, і третьою особою (потерпілим), з іншого боку, внаслідок заподіяння підвладним, рабом або твариною шкоди такій третій особі. У межах нього володар влади зобов'язаний відшкодувати збиток або передати заподіювача шкоди потерпілому [3, с. 227].

З розвитком і ускладненням економічних відносин в інтересах панівного прошарку все частіше ставало надання, в тому чи іншому вигляді, господарської самостійності своїм підвладним, які, таким чином, частково представляли інтереси своїх владик. Однак, “по *ius civile*, договір, укладений представником, не призводить до жодних безпосередніх наслідків для акредитуемого” [2, с. 557]. Зрозуміло, що неможливість залучити останніх до виконання зобов'язань підвладних була значною проблемою для ефективного інтегрування їх у цивільний оборот [12, с. 75–76].

Для її вирішення претор став надавати спеціальні позови – позови з додатковим призначенням (*actiones adiecticiae qualitatis*), що дозволяють контрагентам підвладного звернутися в певних випадках з вимогою до його господаря. Позов про пекулії (*actio de peculio*) і є одним з таких. Крім нього, до них зараховують також розділовий позов (*actio tributoria*), позов про дохід (*actio de in rem verso*), позов про те, що доручено (*actio quod iussu*), екзерціторний (судновласницький) позов (*actio exercitoria*) і інститорний позов, позов з приводу прикажчика (*actio institoria*) [8, с. 198–200].

Так, відповідальність владики за позовом про пекулії дуже вдало охарактеризував А. В. Зайков як субсидіарну відповідальність. Аналогічно варто розглядати відповідальність і за іншими позовами з додатковим призначенням. Зазначимо також, що в деяких випадках таку відповідальність несли особи, що не володіють владою над основним боржником [5, с. 253–254].

Ще на одну сферу відносин, у яких можна знайти субсидіарну відповідальність, вказав В. Н. Яковлев. Розглядаючи питання про зобов'язання з множинністю осіб, він писав: “Субсидіарні зобов'язання (*obligation subsidiaria*) носять допоміжний (додатковий) характер. Вони з'явилися за часів Траяна (імператор Цезар Нерва Август) (53–117 рр. н. е.). Тоді стали застосовуватися позови субсидіарні (*action subsidiaria*) проти муніципального магістрату, який призначив неплатоспроможного опікуна, з якого підопічний не в змозі був стягнути заподіяну шкоду” [6, с. 359].

Нарешті Є. П. Прус називає заставу одним з перших субсидіарних зобов'язань, які, на її думку, полягають “у сплаті додаткового боржником боргу за головного дебітора кредитору в разі неможливості стягнення або відсутності головного боржника” [7, с. 16–21].

Цікаво, що Л. А. Кассо характеризував право, що виникає в межах застави Юстиніанівського періоду, як “субсидіарне”. Він писав: “Власник може усунути від себе речовий позов заставодержателя, поки не буде пред'явлений особистий позов боржнику і поки не буде доведено, що кредитор цим шляхом не досяг задоволення”. Однак автор прямо вказував на речову природу такого “субсидіарного” права, що в будь-якому разі унеможлиблює кваліфікацію правовідносин, в зміст якого воно входить, як субсидіарного зобов'язання [10, с. 27–28].

Отже, у відносинах поруки поручитель відповідав лише у разі неотримання кредитором повної сплати від основного боржника. У цій ситуації поручитель був додатковим боржником. Проте Д. Д. Грімм мав іншу думку стосовно цього питання. Він конструював відповідальність третьої особи за іншу особу як солідарну, оскільки підвладний несе відповідальність нарівні з господарем [9, с. 275–276].

Іншої думки дотримувався І. Б. Новицький, який доводив, що відповідальність господаря за “підвладного” є додатковою та “не завжди в повному обсязі” [10, с. 85]. У деліктних

правовідносинах на прикладі нокальної відповідальності можливо віднайти прообраз субсидіарної відповідальності. Д. В. Дождев розуміє нокальну відповідальність як своєрідну *obligatio rei*, за якої об'єктом реальної гарантії виступала істота, що завдала збитки: господар мав відшкодувати збитки, аби не втратити раба чи тварину, які підлягали видачі потерпілому. На таких принципах відповідав власник і за шкоду, завдану підвладним [11, с. 69]. Із нокальної відповідальності також виявляється, що домовладика відшкодував збитки за шкоду, яку завдав син чи дочка.

У юридичній літературі відповідальність трактують як реакцію на правопорушення та як виконання обов'язків на основі державного або громадського примусу. Тобто цей обов'язок виявляється у тому, що правопорушник зазнає негативних наслідків особистого або майнового порядку. Відповідальність визначають і як санкцією “за правопорушення, яке викликає для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладення додаткових цивільно-правових обов'язків” [12, с. 97], і як обумовлену особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання систему цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншого – здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушників [13, с. 4].

Ще в 20-х роках ХХ ст. у СРСР серед вчених розгорнулася дискусія щодо субсидіарної відповідальності треста по боргах підприємств, які входять до нього [8, с. 333–358]. Субсидіарність відповідальності батьків за неповнолітнього віком від 15 до 18 років, у разі відсутності власного майна чи заробітка, та відповідальність поручителя, у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання боржником, передбачався Цивільним кодексом УРСР 1963 р. Єдності поглядів щодо проблеми, яка розглядається, не спостерігалось протягом усього радянського періоду.

Як конструкцію субсидіарного зобов'язання традиційно розглядають правовідносини, в яких, з одного боку, є кредитор, а з іншого – основний та субсидіарний боржник. Згідно зі ст. 619 Цивільного кодексу України субсидіарна відповідальність – це відповідальність однієї особи (субсидіарного боржника) додатково до відповідальності іншої (основного боржника) [14, с. 157]. Додаткова відповідальність настає у випадках, передбачених законом, іншими правовими актами та умовами зобов'язань, її можна кваліфікувати як договірну, враховуючи договірні відносини; деліктну – в результаті завдання шкоди; статутну – у разі притягнення до відповідальності учасників (власників) юридичних осіб. Згідно із ч. 2 ст. 1043 ЦК України управитель несе субсидіарну відповідальність за боргами, що виникли у зв'язку із здійсненням ним управління, якщо вартості майна, переданого в управління, недостатньо для задоволення вимог кредиторів [14, с. 250].

Субсидіарна відповідальність управителя, встановлена частиною другої зазначеної статті, настає також у разі вчинення правочинів з перевищенням наданих йому повноважень або встановлених обмежень, за умови, що треті особи, які беруть участь у правочині, доведуть, що вони не знали і не могли знати про перевищення управителем повноважень або встановлених обмежень. У цьому разі установник управління може вимагати від управителя відшкодування завданих ним збитків.

На іншому прикладі, зокрема положеннях ст. 1179 ЦК України, субсидіарну відповідальність можна кваліфікувати як деліктну. Згідно із ч. 2 зазначеної статті у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини. Норма ч. 3 ст. 1179 ЦК України встановлює, що обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, відшкодування припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди [14, с. 285].

Досить часто в юридичній літературі субсидіарна відповідальність розглядається як відповідальність у зобов'язаннях з множиною осіб (на рівні з частковими та солідарними зобов'язаннями). Проте не можна погодитись з тим, що субсидіарні зобов'язання можуть укладатися в таку правову модель. Субсидіарні зобов'язання потрібно відмежовувати від інших

зобов'язань з множиною осіб, зокрема від часткових та солідарних зобов'язань. Зміст зобов'язання полягає в тому, що зобов'язана особа повинна dare, facere, praestare: дати, зробити, понести відповідальність. [9, с. 252]. Простим випадком зобов'язання, з погляду кількості його учасників, є той, у якому беруть участь один кредитор (creditor – reus stipulandi) і один боржник (debitor – reus promittendi). Враховуючи загальне правило, особливість часткових зобов'язань полягає в тому, що як кожний з кредиторів має право вимагати виконання, так і кожний з боржників виконує своє зобов'язання лише в певній частці. За солідарної відповідальності боржників кредитор має право вимагати виконання умов боргу як від усіх боржників одночасно, так і від будь-якого з них окремо, при чому як повністю, так і у певній частині. На практиці часто виникає питання про допущення пред'явлення кредитором позовних вимог одночасно до основного та додаткового боржників. Отже, субсидіарну відповідальність можна визнавати як солідарну. Правова природа субсидіарної відповідальності полягає в тому, що субсидіарна відповідальність додаткового боржника настає у випадках недостатності майна основного боржника, встановленого в судовому порядку.

Розмежування різних видів відповідальності (солідарної, основної, субсидіарної) з правом вибору відповідача з декількох альтернативних боржників необхідно для встановлення чіткіших, конструктивних рішень у законодавстві. Змішування цих інститутів може призвести до появи суперечливих правових норм.

Можливості інституту субсидіарної відповідальності не повною мірою використовують у деліктних відносинах. Необхідно встановити додаткову відповідальність заподіявача шкоди, який керував джерелом підвищеної небезпеки в момент заподіяння шкоди життю або здоров'ю потерпілого. Основну відповідальність буде нести власник джерела підвищеної небезпеки.

Субсидіарна відповідальність є порівняно самостійним видом цивільно-правової відповідальності, що проявляється в особливостях її виникнення, строковості, специфіки перебігу позовної давності, обов'язі відшкодування збитків та ін.

Субсидіарну відповідальність необхідно відмежовувати від основної відповідальності правонаступника, від основної відповідальності з правом вибору відповідача з кількох альтернативних боржників, а також від солідарної та часткової відповідальності. Змішання зазначених інститутів призводить до появи суперечливих правових норм, створює труднощі для правозастосовної діяльності.

Цивільно-правова відповідальність виражається в зазнаванні особою, на яку покладається відповідальність, певних обтяжень, позбавлень. Усі ці негативні наслідки боржник відчуває під примусом. Так, цивільно-правова відповідальність здійснює також функцію репресії. Отже, відповідальність додаткового боржника загалом настає незалежно від наявності його вини.

Висновки. Субсидіарна (додаткова) відповідальність є одним із видів цивільно-правової відповідальності і становить відповідальність однієї особи (субсидіарного боржника) додатково до відповідальності іншої особи (основного боржника). Субсидіарну відповідальність треба класифікувати на статутну (відповідальність засновників (учасників), власників майна юридичної особи, а також інших осіб, що мають можливість визначати його дії), договірну і деліктну (що ґрунтуються відповідно на договорі і делікте).

Субсидіарну відповідальність поручителя не можна інтерпретувати як його обов'язок сплатити борг за третю особу. Аналіз законодавства переконує, що відповідальності поручителя властиві ознаки притаманні субсидіарній відповідальності. Тому поручитель відповідає за невиконання або неналежне виконання зобов'язання основним боржником перед третіми особами. Однак субсидіарна відповідальність поручителя має бути додатковою до основної відповідальності боржника. У зв'язку з цим необхідно встановити правило щодо відповідальності у розмірі реального збитку кредитора. Стягнення упущеної вигоди, відсотків тощо необхідно допускати лише за умови досягнення про це угоди.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Барінова М. Н. Римское частное право: учебное пособие для вузов / М. Н. Барінова, С. Т. Максименко. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2006. – 208 с.* 2. *Барон Ю. Система римского гражданского прав : в 6 кн. / Ю. Барон ; предисл. В. В. Байбака. – СПб. : Юридический центр*

Пресс, 2005. – 1102 с. 3. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения): пер. с чешск. / М. Бартошек. – М.: Юридическая литература, 1989. – 448 с. 4. Богданова Е. Е. Правовое регулирование субсидиарной ответственности: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук : 12.00.03 / Е. Е. Богданова. – Белгород, 2001. – 180 с. 5. Чиларж К. Ф. Учебник институций римского права / К. Ф. Чиларж ; под ред. В. А. Юшкевича. – изд. 2-е, переработ. и согласованное с последним 7-ым и 8-ым нем. изд. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1906. – 498 с. 6. Яковлев В. Н. Древнеримское частное право и современное российское гражданское право : учебник / В. Н. Яковлев ; предисл. – С. Д. Бунтов, Н. В. Кузнецова, А. А. Подопрigorа. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 960 с. 7. Прус Е. П. Проблемы правового регулирования субсидиарных обязательств учредителей (участников) юридического лица : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Е. П. Прус. – М., 2006. – 216 с. 8. Пухан И. Римское право: базовый учебник / И. Пухан, М. Поленак-Акимовская ; пер. с македонского В. А. Томсинова, Ю. В. Филиппова ; под ред. В. А. Томсинова. – М.: Издательство “Зерцало”, 1999. – 448 с. 9. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права / Д. Д. Гримм. – СПб, 1914. 10. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права / И. Б. Новицкий. – М., 1972. 11. Дождев Д. В. Основание защиты владения в римском праве. – М., 1996. 12. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М.: Юрид. лит., 1975. 13. Канзафарова И. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К.: ІДШ НАНУ, 2007. – 37 с. 14. Цивільний кодекс України: текст відповідає офіц. Станом на 1 жовтня 2012 р. – К.: Національний книжковий проєкт, 2012. – 320 с.

REFERENCES

1. Barinova M.N., Maksimenko, S. T. *Rimskoe chastnoe pravo: uchebnoe posobie dlya vuzov* [Roman private law: manual for universities], M.: ZAO Yustitsinform Publ., 2006, 208 p. 2. Baron Yu. *Sistema rimskogo grazhdanskogo prav: v 6 kn.* [System of Roman civil law: in 6 books], SPb.: Yuridicheskij tsentr Press Publ., 2005., 1102 p. 3. Bartoshek M. *Rimskoe pravo: (Ponyatiya, terminy, opredeleniya): per. s cheshsk.* [Roman law: (Notion, definitions and terms): transl. From chech lang.], M.: Yuridicheskaya literatura Publ., 1989., 448 p. 4. Bogdanova E.E. *Pravovoe regulirovanie subsidiarnoy otvetstvennosti: dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk : 12.00.03* [Legal regulation of subsidiary liability: diss on PhD in law: 12.00.03], Belgorod, 2001., 180 p. 5. Chilarzh K. F. *Uchebnik institutsiy rimskogo prava* [Handbook on the institutions of a Roman law], M.: Pechatnya A. I. Snegirevoy, 1906., 498 p. 6. Yakovlev V. N. *Drevnerimskoe chastnoe pravo i sovremennoe rossiyskoe grazhdanskoe pravo : uchebnik* [Ancient Roman private law and modern Russian civil law: handbook], M.: Volters Kluver, 2010., 960 p. 7. Prus E. P. *Problemy pravovogo regulirovaniya subsidiarnykh obyazatel'stv uchrediteley (uchastnikov) yuridicheskogo litsa: dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk : 12.00.03* [On issues of legal regulation of subsidiary liability regarding a founder (a participant) of a legal entity: diss on PhD in law: 12.00.03], M., 2006., 216 p. 8. Pukhan I., Polenak-Akimovskaya M. *Rimskoe pravo: bazovyy uchebnik* [Roman law: basic handbook], M.: “Zertsalo” Publ., 1999., 448 p. 9. Grimm D. D. *Leksii po dogme rimskogo prava* [Lectures on the dogma of Roman law], SPb, 1914. 10. Novitskiy I. B. *Osnovy rimskogo grazhdanskogo prava* [Fundamentals of roman civil law], M., 1972. 11. Dozhdev D. V. *Osnovanie zashchity vladeniya v rimskom prave* [Grounds for the protection of possession in roman law], M., 1996. 12. Ioffe O. S. *Obyazatel'stvennoe pravo* [Law of liability], M.: Yurid. lit., 1975. 13. Kanzaфарова I.S. *Teoretichni osnovi tsivil'no-pravovoi vidpovidal'nosy Ukraini: Avtoref. dis. ... dokt. yurid. nauk* [Theoretical basics of civil liability in Ukraine: ext. abstract of diss. on J.D.], K.: IDSh NANU, 2007., 37 p. 14. *Tsivil'niy kodeks Ukraini: tekst vidpovidaє ofits. Stanom na 1 zhovtnya 2012 r.* [Civil Code of Ukraine], K.: Natsional'niy knizhkoviy proekt, 2012. 320 s.

Дата надходження: 04.01.2017 р.